

RIMSKE CIGLANE U BOSNI I HERCEGOVINI

Mersiha IMAMOVIĆ

(*Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli*)

Uvod

Zahvaljujući razvijenoj rimskoj civilizaciji, bosanskohercegovački prostori, a time i zatečeno ilirsko stanovništvo, upoznalo je i usavršilo proizvodnju građevinskog materijala: ciglu i crijep. Ta zanatska djelatnost bila je najintenzivnija u kasnoj fazi principata, što je dovelo do otvaranja brojnih ciglana u Bosni i Hercegovini. Osim vojničkih ciglana koje su radile na bosanskohercegovačkim prostorima, radile su i privatne ciglane, od kojih je njih oko 15- tak obilježavalo svoje proizvode, a preko 20 nije označavalo svoje proizvode. Sigurno je na tlu današnje Bosne i Hercegovine radilo više ciglana, nego što je to utvrđeno.

Ciglane su otvarane na mjestima gdje se nalazila kvalitetnija glina, a čiji je građevinski materijal bio potreban za gradnju javnih i privatnih objekata. Također, je njihovo otvaranje zavisilo od komunikacijske povezanosti, raspoloživosti drvne građe, razvijenosti naselja i sl. Njihovo otvaranje i aktivan rad, doprinio je urbanizaciji bosanskohercegovačkih prostora, dok stanovništvo srednjovjekovne Bosne nije poznavalo ciglu i crijep.

Rimske ciglane u Bosni i Hercegovini

Faktori koji su doveli do otvaranja ciglana

Privredni preobražaj, a potom i privredni uspon, koji je bio najveći krajem II i u prvoj polovini III stoljeća, odra-

zio se na veću i kvalitetniju potrebu u graditeljstvu. Velika eksploatacija ruda željeza i srebra u spomenutom razdoblju, iziskivala je dolazak stručnih rukovodećih organa u bosanskohercegovačkim rudnicima. Pored stručnjaka, dolaze i brojni veterani, strani trgovci i zanatlije sa svojim porodicama. Time se povećao broj stanovništva, a bili su to ljudi koji su posjedovali veća ili manja bogatstva, odnosno mogli su i htjeli su sebi priuštiti ugodniji boravak. Među njima bili su oni koji su poznavali tehniku dobijanja crijepa i cigle. Osim ove zanatske djelatnosti, znatno se poboljšavaju keramičke, kameno-rezačke, stolarske i klesarske radinosti. Sve ove novine, usvajalo je i domaće stanovništvo. Iako su i Iliri poznavali određene zanatske poslove, ipak su Rimljani u svim poljima zanatstva bili mnogo napredniji. Njihovo veliko angažovanje na iskorištavanju bosanskohercegovačkih resursa, dovelo je do velikog napredka u zanatstvu.

To najbolje prezentira izvoz predmeta zanatske radinosti. Iako arheološki nalazi uglavnom govore o sitnijoj proizvodnji, predmetima za svakodnevnu upotrebu, ipak su se znatne pozitivne promjene dogodile u pogledu građevinskog materijala. Jedna takva promjena bila je otvaranje domaćih ciglana za proizvodnju crijepa i cigle. S otvaranjem takvih ciglana krenulo se krajem I. stoljeća n.e. (Škegro 1991, 127) Iako su postojale domaće ciglane, nepuna prva dva stoljeća rimske vladavine bh prostorima, ovi su građevinski materijali dopremani iz gradova s obala Jadranskog mora i iz razvijenijih

mjesta Panonije (Pašalić 1967, 123). Uvoz cigle i crijepa prestaje krajem II stoljeća kada primat u proizvodnji građevinskog materijala preuzimaju domaće radionice.

Vrste ciglana

Od ciglarskih radionica na bosanskohercegovačkom teritoriju razlikuju se: vojničke i privatne. Koliko su napredovale najbolje ilustruje prestanak uvoza crijepa i cigle. Iz ovoga je vidljivo da je zanatstvo bilo koncentrirano u municipalnim gradovima, oko vojničkih logora, vila rustika i rudarskih središta. Naslage gline nalazile su se na području Sarajeva, Bugojna, Srebrenice, Jajca, Čapljine, Žitomislića i Potocima (sjeverno od Mostara), zatim Humcima kod Ljubuškog, na Sovićkom polju (Grude i Vučipolje), Barlovićima i Ramićima (sjeverno od Banjaluke), Lješanskom polju kod Skelana, na Duvanjskom polju i Velikoj Kladuši (Pašalić 1984, 241). Ovdje su i otkrivene rimske ciglane. Vjerovatno su iste postojale na mjestu velikih naselja gdje nisu pronađeni tragovi ciglana.

Vojničkih radionica bilo je više jer su ih legije trebale za gradnju svojih logora i za granične potrebe. Za gradnju logora u Hercegovini dovožena je cigla iz Smrdelja (kod Knina) gdje su se nalazile bogate naslage gline. Ovu glinu koristile su vojničke radionice u Smrdeljima, a potom

Sl. 1. K. Patch, *Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske provincije Dalmacije*, GZM 16, 1904, 34.

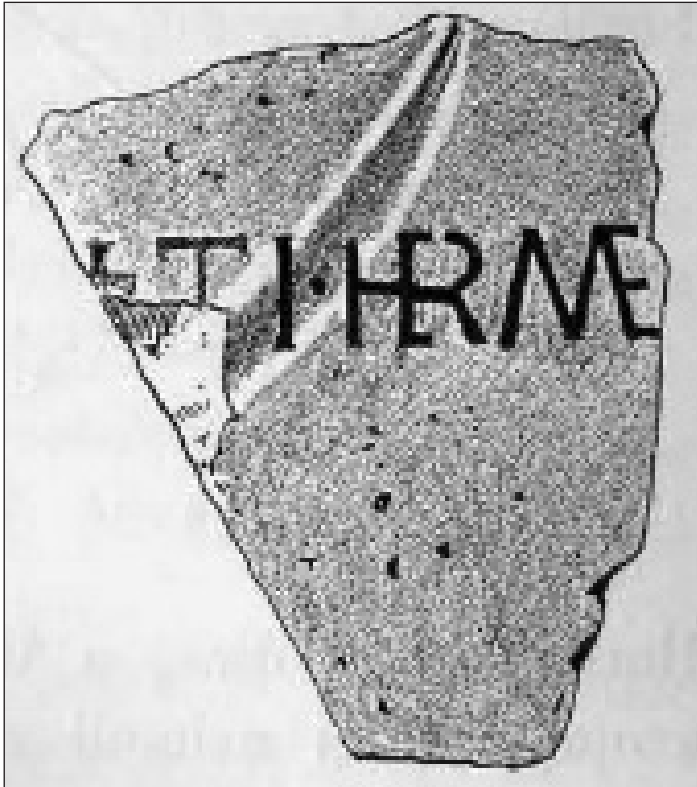
izvobile svoju ciglu. Poznati su žigovi legija VIII Augusta (Atanacković-Salčić 1977, 80-85) i legija IV Flavia felix (Truhelka 1893, 676). Prije djelovanja ovih legija, cigla i crijep u logor Gračine (Humac) dovožena je iz Italije što potvrđuje žig PANSIANA (Bojanovski 1988, 367). Međutim, pored uvezene cigle, ovdje su djelovale i tri domaće ciglane koje su svojim kvalitetom bile slabije od uvezenih. Ono što se može vidjeti na ovoj cigli je dvostruki pečat: IVNI (B) A/...ENAI, CAI+LI..., NE (Patsch 1904, 34).

Tokom II. i III. stoljeća, u blizini vojničkog logora na Gračinama, ciglu i crijep je proizvodila Cohors I Belgarum equitata. Na istom logoru bio je utisnut žig VIII. dobrovoljačke kohorte (Pašalić 1960).

U Vitini kod Ljubuškog pronađen je ulomak krovnog crijepa na kojem je bio možda ovaj natpis: C Titi Herme [r(otis)] (Patsch 1896, 193-195). Ovakva cigla pronađena je i u Dračevici kod Proboja i u Gracu kod Neuma.

Od privatnih ciglana III. i IV. stoljeća svoj rad zabilježila je radionica na području Malog Mošunja (*Bistue Nova*). Na komadu crijepa nalazi se žig A V ili (X) (Pašalić 1975, 177). Proizvodnja građevinskog materijala bila je prisutna i na području Sarajeva.

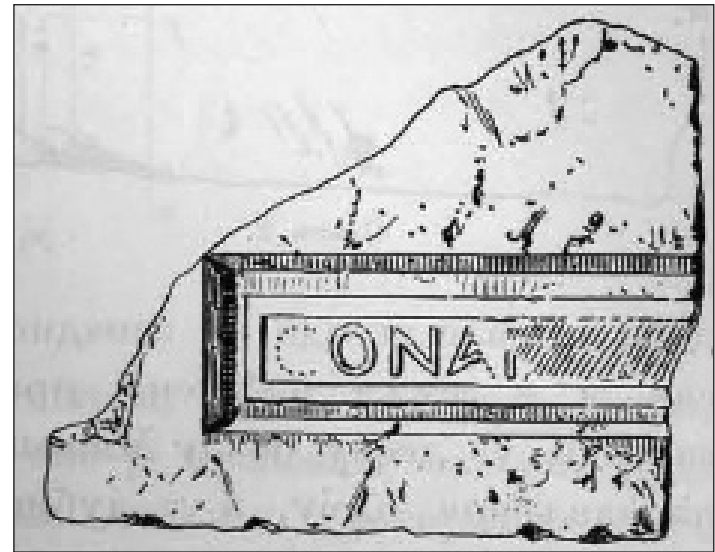
Ovdje je proizvodnja građevinskog materijala, kao i u Domaviji mogla otpočeti još u I. stoljeću, radi banjskog kompleksa i izgradnje naselja. U Domaviji se spominje Grk Saturnius koji je proizvodio krovni crijep i ciglu. Pronađen je jedan njegov žig SATV (rninus) (Škegro 1991, 128). Sigurne podatke o djelovanju ciglana na području Sarajeva imamo iz III. i IV. stoljeća, vrijeme u kojem je radilo više radionica. Njihovi pečati nose natpise: NIMIXAM (Maksim) i CONSTA[...] (Patsch 1896, 109; Sergejevski 1947, 19-21).

Sl.2. K. Patsch, *Arheološke crtice*, GZM, VI/1893, 193.

Ovaj podatak nam govori da je tokom III stoljeća bila pojačana potreba za gradnjom, ali samim tim i da se dosta razvila proizvodnja na području Sarajeva (Ilidža, Stup, Carina, Alipašino polje) koja je zadovoljavala lokalne potrebe.

Ovdje je možda moglo biti i obrtničko središte (Bojanovski 1988, 152). I na mjestu današnjeg sarajevskog naselja Ciglane pronađeni su ostaci rimske cigle, odnosno šupljog crijepa izmiješanog sa zidanom ciglom sa žigom CONAT (Radimsky 1896, 109). Ovdje se radi o privatnom licu koje je proizvodilo građevinski materijal.

Sl. 3.V. Radimsky, *Ostaci rimske ciglane i ciglarske peći u Sarajevu*, GZM 1896, 109.

Prema natpisu *Vivas e[et] ama] qui later, [cla (...) qui ea ce, (perit? (Patcsch 1898, 496)* na cigli iz Rakanskih Barica, vjerovatno je riječ o privatnoj ciglani koja je djelovala u istom mjestu tokom III. stoljeća.

Rudarski centri u poriječju Sane i Japre, zajedno s Argentarijom, imali su svoje lokalne ciglane još u I. stoljeću. Za njima ne zaostaju ni istaknuti poljoprivredni kompleksi u Višićima i Mogorjelu kod Čapljine. U Višićima su (zidovi od trokutaste cigle-bipedales; prizmatične i trapezaste) (Čremošnik 1965, 151-153) pronađeni ostaci crvenkaste i žućkaste gline u sloju po 10 cm, sa prostorijama i četvrtastim pećima za ciglu. Ovdje je također pronađen crijep – imbreks, koji je proizvođen u samoj vili Višići. Osim imbreksa (52 i 54 cm duga i 11 i 14 cm široka), pronađena je i tegula (52x38 i 54x34 cm)

Sl. 4.K. Patsch, Rimski nalazišta u Kotaru Novljanskom. GZM, X/1898, 496.

(Čremošnik 1965, 166). Zanimljiva je jedan krovni crijep sa otvorom koji je vjerovatno služio za svjetlo. U Višićima je pronađen i veliki broj uvezene cigle i crijepa: PANSIANA, COELI, MAXENTIA, T. R. D., M. VAL. DOR. i dr. U Mogorjelu su otkriveni ostaci uvozne cigle i crijepa sa pečatima: SOLONAS, Q (vinti) S(lodius) AMBROSI, NER (onis), CLAVD (i) P(ansiana) (Škegro 1991, 67, 69). U Domaviji je u istočnom dijelu kurije nađeno ostataka imbreksa i cigle. U kupatilu je također nađeno dosta imbreksa i ciglastog beton. U termama u Blagaju na Japri, za izradu poda pronađena je heksagonalna podna cigla visoka 4,5 cm, ali i zidna cigla i crijep u cijelom kompleksu (Basler 1977, 163). Komad čitavog imbreksa pronađen je u Pijavcima kod Jajca, na mjestu nekadašnje rimske ciglane. Njegove dimenzije su: 45 cm dug, širok 38, a debeo 3 cm (Radimsky 1895, 218).

Lokalna proizvodnja mogla je biti prisutna na Proboju kod Ljubuškog, tokom III. i IV. stoljeća. Na jednom rimskom objektu pronađen je ugrađeni materijal s pečatima IVL(i) / COD(ri) i [L(uci)] MALTINI / ABASCANTI (Fiala 1893, 524). Iz Blagaja na Japri potječe fragment cigle iz III. stoljeća ...] QVAL[... / NDT[... (Basler 1977, 149). Teško je reći u kojem periodu su radile ciglane kod Jajca, Ključa, Laktaša, Deliminiuma i Bugojna i dr. Ipak, na osnovu datiranog građevinskog materijala možemo pretpostaviti da je proizvodnja intenzivirana tokom III. stoljeća kako bi se najprije zadovoljile potrebe stanovanja, a za to se opet koristila i drvena građa bosanskohercegovačkih prostora i zemlja za pečenje cigle i crijepa. To znači da se s jedne strane išlo ka iskorištavanju šuma, a s druge pak unaprijeđivalo graditeljstvo.

Područja koja su oskudijevala glinom, morala su ili uvoziti opeku ili se snabdijevati iz najbližih okolnih mjesta. Ilirsko stanovništvo, u građevinarstvu zadržalo je i dalje drvo, posebno u mjestima koja su bila siromašna kvalitetnom glinom. Kod njih se rijetko susreće crijep. To je npr. prisutno u Glamočkom i Livanjskom polju.

Putevi kojima se uvozila cigla i crijep išli su preko Salone i Narone. Rudarska magistrala koja je spajala Sisciju i Salonu, prolazila je dolinom Sane. Najprisutnija uvezena cigla i crijep u Bosni i Hercegovini bila je PANSIANA. Tu je također cigla sa žigom SISCIA koja je bila prisutna u sjeverozapadnoj Bosni. Iskopavanjem bazilike u Blagaju na Japri pronađena je cigla sa žigom SISCIA. U srednjoj i istočnoj Bosni susreće se uglavnom cigla i crijep bez žigova.

Proces dobijanja i upotreba cigle

Smatra se da se cigla najranije je upotrebljavala u Mesopotamiji. Peći su bile od prirodno osušene gline, u obliku lukova, ispod kojih je dopirala vatra. Rimljani počinju

koristiti pečenu ciglu u I stoljeću p.n.e. za javne zidove, a prvo su je počeli koristiti u Siciliji. Iako se u izvorima malo govori o postupku dobijanja cigle, ipak imamo neke podatke za korištenje i tipove pečene cigle koje je dao rimski naučnik Marko Vitruvije Polo u svom djelu "De architectura", kao i Plinije Stariji u svoj knjizi "Istorija prirode" (Healy 1999). Od polovine I st.n.e Rimljani na ciglu i crijep stavljaju inicijale ili pune nazive radionice - vojničke legije ili privatnog lica koje je proizvodilo ciglu. Zidna cigla i krovni crijep bili su otporniji na vlagu i sunce, ali i druge vremenske nepogode. Cigla je pečena u pećima koje su zagrijavane pomoću drveta. Rimski peč pretežno se sastojala iz dva dijela. U donjem dijelu bilo je ložište, a u gornjem cigla i crijep koji su redani u razmaku kako bi toplota slobodno prolazila između njih. Proces pečenja je trajao tri do četiri dana, a potom bi se peć hladila. Peći su bile različitih oblika i veličina (Kalamković 2014, 59), i nisu bile u upotrebi tokom cijele godine, već su bile aktivne pet do sedam puta godišnje.

Zaključak

Brojna vojska i brojni kolonisti, što italici, grčki i orijentalni, koji su se nastanili na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, nametnuli su jednu novinu u bosanskohercegovačkom graditeljstvu. Novi materijal u graditeljstvu postaje cigla i crijep koji su u mnogome poboljšali kvalitet rimske arhitekture na ovim prostorima. Cigla i crijep prvobitno su uvoženi na tlo današnje Bosne i Hercegovine iz bogatih italijanskih ciglana, od kojih je najpoznatija PANSIANA i najprisutnija je bila u Hercegovini. Druga poznata cigla bila je porijeklom iz Siska, sa pečatom ciglane SISCIA. Ona je uglavnom uvožena u sjeverozapadnu Bosnu. Zastupljena je bila cigla i crijep iz drugih italijanskih radionica čiji je uvoz bio aktivan tokom I stoljeća n.e. U II

stoljeću n.e. dolazi do otvaranja ciglana u Bosni i Hercegovini koje polako potiskuju uvozni građevinski materijal, zadovoljavajući svojim proizvodima vlastito tržište i tako od polovine II n.e. stoljeća sprečavaju uvoz strane cigle i crijeva.

Prema samim žigovima, pronađenim u Bosni i Hercegovini, ciglane se mogu podijeliti na vojničke i privatne. Vojničke su radile za potrebe svojih logora, ali isto tako, brojne privatne ciglane, podmirivale su potrebe mjesnog stanovništva. Njihova najveća djelatnost zabilježena je tokom III stoljeća, kada je na bosanskohercegovačkim prostorima živio najveći broj rudarskih stručnjaka, trgovaca i zanatlija. Ciglane su radile i početkom IV stoljeća, ali sve veća nesigurnost, uticala je i na njihov ograničeni rad, a vjerovatno i na zatvaranje brojnih radionica, što je vidljivo kroz skromnu gradnju objekata iz V. i VI. stoljeća.

LITERATURA

- ATANACKOVIĆ-SALČIĆ V. (1977), Grčine, Humac, Ljubuški, antički vojnički logor s naseljem. *Arheološki pregled* 19, 1977, 80-85.
- BASLER Đ. (1977), Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre. *Glasnik zemaljskog muzeja* 31/31, 1977, 121-171.
- BOJANOVSKI I. (1988), *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo 1988.
- ČREMOŠNIK I. (1965), Rimski vila u Višićima, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 20, 1965, 147-260.
- FIALA F. (1893), Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 5, 1893, 511-519.
- HEALY J. F. (1999), *Pliny the Elder on science and technology*. Oxford University Press 1999.
- KALAMKOVIĆ S. (2014), *Razvoj hemijske proizvodnje u doba antike na teritoriji današnje Srbije*. Novi Sad 2014.

- PAŠALIĆ E. (1960), *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 1960.
- PAŠALIĆ E. (1967), Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 5, 1967, 111-139.
- PAŠALIĆ E. (1975), *Sabrano djelo*, Sarajevo 1975.
- PAŠALIĆ E. (1984), Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere. U: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984, 193-307.
- PETROVIĆ J. (1960-1961), Novi arheološki nalazi iz doline Gornjeg Vrbasa. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 15-16, 1960-1961, 230.
- PATSCH K. (1986), Dva otiska na ciglanama iz Ljubuškog. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 8, 1896, 193-195.
- PATSCH K. (1898), Rimska nalazišta u kotaru novljanskom. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 10, 1898, 493-501.
- PATSCH K. (1904), Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske provincije Dalmacije. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 16, 1904, 33-59.
- RADIMSKY V. (1895), Arheološke crtice, Rimska ciglana u Pijavcima kod Jajca, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 7, 1895, 217-228.
- RADIMSKY V. (1896), Ostaci rimske ciglane i ciglarske peći u Sarajevu. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 8, 1896, 110-112.
- SERGEJEVSKI D. (1947), Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici. *Glasnik Zemaljskog muzeja N.S.* 2, 1947, 13-50.
- ŠKEGRO A. (1991), *Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini*. Centar za balkanološka ispitivanja, knj.27, Sarajevo 1991.
- TRUHELKA Č. (1893), *Rimske iskopine u Vitini*. Glasnik zemaljskog muzeja 5, 1893, 673-678.